

הרה"ג נחום אליעזר רבינוביץ שליט"א

לשאלת זיהוי הגבול הדרומי של ארץ ישראל לעניין שמיטה

פתיחה

את גבולות ארץ ישראל כתב הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ו-ה"ח):
אי זו היא הארץ שהחזיקו עולי מצרים? מרקם, שהיא במזרח ארץ ישראל, עד הים
הגדול; מאשקלון, שהיא לדרום ארץ ישראל, עד עכו, שהיא בצפון.
היה מהלך מעכו לכזיב: כל הארץ שעל ימינו, שהוא מזרח הדרך - הרי היא בחזקת
חוצה לארץ: טמאה משום ארץ העמים ופטורה מן המעשר ומן השביעית, עד
שיודע לך שאותו מקום מארץ ישראל; וכל הארץ שעל שמאלו, שהוא מערב הדרך
- הרי היא בחזקת ארץ ישראל, וטהורה משום ארץ העמים, וחייבת במעשר
ובשביעית, עד שיודע לך שאותו מקום חוצה לארץ.
וכל ששופע ויורד מטורי סמנוס ולפנים - ארץ ישראל; מטורי סמנוס ולחוץ -
חוצה לארץ.
והנסיך שבים - רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהן מטורי סמנוס ועד נחל
מצרים: מן החוט ולפנים - ארץ ישראל; מן החוט ולחוץ - חוצה לארץ. וזו היא
צורתה:
מהיכן החזיקו עולי בבל? מכזיב ולפנים כנגד המזרח. ומכזיב ולחוץ עד אמנה,
והיא סמנוס; ועד הנהר, והוא נחל מצרים - לא החזיקו בו; וכזיב עצמו - לא
החזיקו בה.
יסודותיו של הרמב"ם במשנה גיטין (פ"א מ"ב):
ר' יהודה אומר: מרקם למזרח ורקם כמזרח, מאשקלון ולדרום ואשקלון כדרום,
מעכו ולצפון ועכו כצפון...
וביאר הרמב"ם בפירוש המשנה שם:
הגבולות האלו שהגביל הערים כדי שנדע המקומות שאינו צריך (שליח המביא
גט) לומר בהן 'בפני נכתב ונחתם', והזכיר ערים שהן גבולות ארץ ישראל ואינם
ממנה. והלכה כר' יהודה.
ובגמרא גיטין נכתב (ח ע"א; והוא בתוספתא תרומות פ"ה הי"ב):
איזהו ארץ ואיזהו חוצה לארץ? כל ששופע ויורד מטורי אמנון ולפנים - ארץ
ישראל, מטורי אמנון ולחוץ - חוצה לארץ, הנסיך שבים, רואין אותן כאילו חוט

מתוח עליהם מטורי אמנון עד נחל מצרים, מן החוט ולפנים - ארץ ישראל, מן החוט ולחוץ - חוצה לארץ.

תחילה יש להקדים: רבים תמהו כיצד מחד גיסא רבנו מציין את אשקלון ועכו בתור גבולות עולי מצרים, ומאידך גיסא הוא מגדיר את טורי סמנוס בתור הגבול הצפוני של עולי מצרים, ואת נחל מצרים בתור הגבול הדרומי. ונשאלת השאלה מהו היחס בין אשקלון לנחל מצרים (כפי שיבואר להלן). ברם, כוונת רבנו לכתוב מהם המקומות שלכל הנמצא בתוכם מעמד ארץ ישראל לכל הדינים. לגבי מיקומה של רקם, יש לדון, ויבואר בהמשך, אולם על כל פנים מדברי רבנו מבואר שהשטח על שפת הים הגדול (ים תיכון) בין עכו בצפון ואשקלון בדרום הוא ארץ ישראל. ואילו מחוץ לשני מקומות אלו בהמשך שפת הים, יש מקומות שלא כבשו עולי מצרים ואף לא עולי בבל (ויבואר עוד בהמשך).

א. גבול עולי מצרים

1. רקם

רבנו פותח בציון הגבול ממזרח למערב ומציין את רקם בקצה המזרחי ואת הים הגדול הוא ים תיכון, בקצה המערבי.

ועוד אמרו במשנה (נדה פ"ז מ"ג): 'כל הכתמין הבאים מרקם טהורין', וכתב רבנו בפירוש המשנה שם: 'ורקם מקום סמוך לארץ ישראל והוא קדש האמור בתורה'. בזיהוי רקם יש עמימות. יש שרצו לזהות את רקם על פי דברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ד,ז,א; ד,ד,ז) הכותב שרקם היא המכונה 'פטרה' ביוונית. אולם כבר עמדו על כך שבתיאור הגבולות שבספר במדבר בפרשת מסעי, הכתוב מתאר את מהלך הגבול הדרומי ממזרח למערב, ומציין את ים המלח בתור נקודת הגבול הדרום מזרחית (במדבר לד, ג):

והיה לכם פאת נגב ממדבר צין על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה¹... ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו ימה.

הואיל ודברי הכתוב מפורשים וברורים, ומקומו של ים המלח ידוע, ואילו העיר פטרה נמצאת במרחק של כ-80 ק"מ מים המלח; אי אפשר לקבל זיהוי זה; וברור שאזור קצה דרום ים המלח הוא נקודת קצה הגבול הדרום מזרחי.

הואיל ומהכתוב עולה שקצה ים המלח הוא נקודת הגבול הדרום מזרחית, ורבנו מציין את רקם בתור הנקודה המזרחית; מסתבר שהכוונה לרקם שהייתה ממוקמת בסמיכות לאזור ים המלח או מזרחה ממנו, ואולי אף צפונה ממנו; אך על כל פנים, לא הרבה דרומית מים המלח². נראה שרבנו לא ציין את ים המלח בתור קצה הגבול הדרום מזרחי

1. וכן ראה במדבר לד י-ג, 'והיו תוצאותיו ים המלח'.
2. אמנם לגבי זיהוי מיקומה של רקם בדברי הרמב"ם, נתלבטו לאור דבריו במו"נ ג נ: 'קדש ברנע שהוא התחלת הישוב, כמו שנאמר בכתוב (במדבר כטז): והנה אנחנו בקדש עיר קצה גבולך'. אלא שיש קושי בזיהוי רקם בתור קדש ברנע, וראה רמב"ן כ א, וכן ראה בבחינת דתחומין, שהזכירה רקם שרכון וי"ג רקם דחיגרא, וכן ורקם דגיאה; וכבר נתלבטו בכך רבים.

מפני שהדבר מפורש בכתוב, ומקומו של ים המלח ידוע. אלא רבנו התכוון לציין את הנקודה המזרחית ביותר, וציין את רקם על פי המשנה, שהיא מקורו לכל הרישא של ההלכה.

הרב זלמן מנחם קורן במאמרו (מוריה [אב תשנ"ד], עמ' קכה-קנה) הביא סיוע לזיהוי הקצה הדרום מזרחי עם סביבות ים המלח, על פי דברי הגמרא (מכות ט ע"ב):

ושלשת - שיהו משולשין, שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם, ומחברון לשכם כמשכם לקדש, ומשכם לקדש כמקדש לצפון.

הרב קורן ציין שם, שבין חברון ושכם, שהן ערים מוכרות, המרחק הוא כ- 78 ק"מ, ואם נמדוד את אותו מרחק מחברון דרומה - נגיע אל וואדי אלפיקרי, המכונה כיום נחל צין, שהוא מעט דרומית לים המלח (וראה במאמרו שם שדן על פי שינויי גובה ים המלח, והסיק שעל כל פנים, אין להרחיק יותר מ-11 ק"מ מגבול החוף המשורטט במפות משנים תרצ"ט-תשכ"א).

2. נחל מצרים

אחר שציין רבנו את הים הגדול בתור נקודת הגבול המערבית, הוא ממשיך מצפון לדרום על קו חוף הים, ומציין את אשקלון בתור נקודת ציון דרומית. אולם בהמשך ההלכה הוא מזכיר גם את נחל מצרים, ויש לברר את היחס בין שניהם.

כתב רבנו בהלכות שמיטה ויובל (פ"ד הכ"ו):

כל שהחזיקו בו עולי בבל ועד כזיב - אסור בעבודה, וכל הספיחין הצומחין בו מותרין באכילה. וכל שלא החזיקו בו אלא עולי מצרים בלבד, שהוא מכזיב ועד הנהר, ועד אמנה, אע"פ שהוא אסור בעבודה בשביעית, הספיחין הצומחין בו מותרין באכילה.

ומקורו במשנה (שביעית פ"ו מ"א):

שלוש ארצות לשביעית. כל שהחזיקו עולי בבל, מארץ ישראל ועד כזיב - לא נאכל ולא נעבד. וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנם - נאכל אבל לא נעבד, מן הנהר ולפנים - נאכל ונעבד.

ובפירוש המשנה שם כתב: 'יש קורין אמנם והיא אמנה, ויש קורין סמנום'. ובתשובה³ ביאר את דברי המשנה⁴, וכתב:

וכל מה שהחזיקו עולי מצרים בקדושה ראשונה, ממה שלא החזיקו עולי בבל, והוא מן אמנה עד נחל מצרים באורך וברוחב עד הגבול שקידש עזרא והוא עד כזיב... ספיחין שלו מותרין אע"פ שזה אסור בעבודה... וזהו אמרו (משנה שביעית פ"ו מ"א): וכל מה שהחזיקו עולי מצרים ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד.

ועוד כתב בתשובה⁵ לתלמידי ר' אפרים מצור:

3. שו"ת הרמב"ם, בלאו סי' קכח עמ' 233.

4. ובתחילת התשובה כתב: 'וזאת המשנה מה ששמענו בפירושה תמיד הוא מה שאמר ר' יצחק בן גיאת ז"ל בס' המאור (שם, עמ' 230) אמר שהוא (הוא) אשר פירשו כל החכמים, והוא מה שקיימנו אנחנו.

5. שו"ת הרמב"ם, בלאו סי' קכז עמ' 228.

...והנני מצייר לכם צורת ארץ ישראל על גבולותיה וימיה ומזאת הצורה יתבאר
לכם כל אותם המאמרים הנזכרים בתחילת גטין, וממנה יתבאר לכם כל הדינים
התלויים בידיעת ארץ ישראל, אחר שתדעו, שאמנה הנזכרת בשיר השירים (ד, ח)
היא הנקראת במשנה אמנס, והיא הנקראת בבריתא סמנוס, והיא הרי באניאס. וזו
צורת כל זה. והנחל הנזכר במשנה הוא נחל מצרים בלא ספק.
הרי שפתי ברור מללו, שנחל מצרים הוא קצה הגבול של עולי מצרים, וזה מתאים גם
לדבריו בהלכות תרומות:

וכל ששופע ויורד מטורי סמנוס ולפנים - ארץ ישראל... והננסין שבים - רואין
אותן כאילו חוט מתוח עליהן מטורי סמנוס ועד נחל מצרים: מן החוט ולפנים -
ארץ ישראל.

תחילה יש לעמוד על כך שנחל מצרים, שלא כשמות ערים, אינו מסמן נקודה אחת אלא
קו גבול ארוך, דהיינו ערוץ הנחל הוא קו הגבול (כדרך שנהר פרת מציין קו גבול ולא
נקודה מיוחדת).

בפירושי רבנו סעדיה גאון⁶ על התורה (במדבר לד, ה) הוא כותב על גבולות הארץ: 'ונסב
הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה - ואד אלעריש'. והביאו 'כפתור ופרח':⁷
וכן תרגם רבנו סעדיה גאון בתפסיר: ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו
תוצאותיו הימה: ויסתדיר מן מאזל אלי ואדי אל עריש... ובלכתך למצרים תמצאהו
לכמו שלשה ימים או פחות מזה, תחתוך [אותן] סמוך לכניסתו לים כמטחוי קשת
ותלך. וכך קורין לו העם היום ואד אל עריש כלומר נחל סכות...

וכן נראה גם מתרגום השבעים לישעיה (כז יב), שם מתורגם 'נחל מצרים' בשם:
רינוקורורה (Rhinocorure) והוא שמה של 'אל-עריש' בתקופה ההלניסטית-רומית.
והרדב"ז בתשובה⁸ כתב: '...האמת הברור כי 'נחל מצרים' הוא הנקרא היום ואד אל עריש,
ואני עברתי בו...!'

למעשה, אם בוחנים במפה את המֵתאר הטופוגרפי, רואים שוואדי אלעריש מתחיל מחוף
הים, ובהמשכו הוא מתפצל לשתי זרועות (שני ואדיות). הזרוע האחת נקראת כיום ואדי
אלעזריק, והיא נעה לכיוון מזרח, ואילו הזרוע השנייה יורדת דרומה (ראה במפה
המצורפת, באנציקלופדיה תלמודית כרך ב, ערך ארץ ישראל). לפיכך, את קו הגבול יש
למתוח בערך לאורך ואדי אל עזריק לכיוון מזרח. לפי שמות הוואדיות כיום, ואדי אל
עזריק בהמשכו מתחבר לנחל לבן. אולם יש לראות בכל הזרועות הללו בעצם נחל אחד,
שהוא המכונה 'נחל מצרים' והוא קו הגבול הדרומי (המגיע לסביבות שְׁבֵטָה), כמבואר
לעיל שנחל מצרים אינו נקודה אלא סימון קו גבול. מנחל מצרים יש להמשיך לכיוון
דרום ים המלח, שהוא נקודת הגבול הדרום מזרחית. המתבונן במפת הנחלים יראה

6. פירוש ר' סעדיה גאון, מהד' ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ג עמ' קלא.
7. כפתור ופרח, פרק יא, בלומנפלד, ניו יורק תשי"ח עמ' 379.
8. שו"ת הרדב"ז, חלק ששי סי' ב' אלפים רו.

שמדרום מים המלח נשפך נחל צין לכוון דרום מערב, והוא מגיע יחסית סמוך לנחל לבן, וראה לשון הכתוב (במדבר לד ג-ה):

והיה לכם פאת הנגב ממדבר צן על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה. ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה והיו תוצאותיו מנגב לקדש ברנע. ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה. ברם, עדיין נותר לבאר את דברי רבנו בהלכות תרומות, שם הוא מציין מדרום לצפון על קו החוף את אשקלון בתור נקודת גבול. אולם קודם לכן נבחן את תיאור גבול עולי בבל.

ב. גבול עולי בבל

נשוב ונביא את דברי רבנו בהלכות תרומות (הלכה ח):

מהיכן החזיקו עולי בבל? מכזיב ולפנים כנגד המזרח. ומכזיב ולחוץ עד אמנה והיא סמנוס, ועד הנהר והוא נחל מצרים - לא החזיקו בו. וכזיב עצמו - לא החזיקו בה.

בצפון, רבנו מציין שעולי בבל לא החזיקו 'מכזיב ולחוץ עד אמנה'. זה בהתאמה לדבריו בהלכה ז, שם ביאר את גבולות הארץ שהחזיקו בה עולי מצרים, וכתב: 'וכל ששופע ויורד מטורי סְמָנוס ולפנים - ארץ ישראל', דהיינו צפונה מכזיב עד סמנוס. וכן מן הצד השני של הארץ, מצד דרום - 'ועד הנהר והוא נחל מצרים', גם לא החזיקו. לכאורה רבנו לא ציין מאיזו נקודה מתחילים למדוד מצד דרום, אלא שגם בזה, דבריו ממשיכים את דבריו בהלכה ז ששם ציין את אשקלון בתור הנקודה הדרומית בגבול עולי מצרים. כלומר, מאשקלון עד נחל מצרים לא החזיקו עולי בבל.

דבר זה עולה בבירור גם מדברי רבנו בתשובתו, המסבירה גם את לשונו בהלכות שמיטה (פ"ד הכ"ה):

כל שהחזיקו בו עולי בבל ועד כזיב - אסור בעבודה, וכל הספיחין הצומחין בו אסורין באכילה.

לעיל ציינו שמקור דברי במשנה שביעית (פ"ו מ"א): 'שלוש ארצות לשביעית. כל שהחזיקו עולי בבל, מארץ ישראל ועד כזיב - לא נאכל ולא נעבד', ועליה נשאל רבנו מאת תלמידי ר' אפרים מצור:⁹

השאלה התשיעית, שאלה: מה פירוש כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב (משנה שביעית ו, א), אם כזיב היא הסוף, מאין היא ההתחלה, שהיא התחלת ארץ ישראל?

התשובה: ההתחלה מאשקלון. יתברר לכם זה מתחילת גטין בעת שקבע גבולות ארץ ישראל. והנני מצייר לכם צורת ארץ ישראל על גבולותיה וימיה ומזאת הצורה יתבארו לכם כל אותם המאמרים הנזכרים בתחילת גטין וממנה יתבארו לכם כל

9. שו"ת הרמב"ם, בלאו סי' קכז עמ' 228.

הדינים התלויים בידיעת ארץ ישראל... והנחל הנזכר במשנה הוא נחל מצרים בלא ספק.

נמצא כך: שיעור דברי רבנו בהלכות תרומות: 'ומכזיב ולחוך עד אמנה, והיא סמנוס' - כל זה בצפון, וכן בדרום, מאשקלון 'עד הנהר, והוא נחל מצרים' - בשני אלו לא החזיקו עולי בבל.

1. שטח אשקלון וחוף הים

ברם, יש לעמוד על מה שנראה לכאורה כסתירה בדברי רבנו. מצד אחד, כתב שעולי בבל לא החזיקו בשטח שבין אשקלון לבין נחל מצרים על שפת הים, והרי נחל מצרים נשפך לים הגדול דרומה מאשקלון. ומצד שני בהלכה ז תיאר את 'הארץ שהחזיקו עולי מצרים', וציין בפינה המערבית דרומית את אשקלון, ולא את נחל מצרים שהוא דרומה מאשקלון. הציור המיוחס לרבנו, יש בו ניסיון להפריד בין אשקלון לנחל מצרים, אבל אין הדבר ברור כלל.

נוסף על כך, יש לדון גם על פי התוספתא (אהלות פי"ח ה"ד) שמנו בה את 'אשקלון וחברותיה' בין הערים הפטורות מן המעשר ומן השביעית. וכתב רבנו (הל' תרומות פ"א ה"ה):

כיון שעלו בני הגולה והחזיקו במקצת הארץ - קדשוה קדושה שנייה העומדת לעולם, לשעתה ולעתיד לבוא. והניחו אותן המקומות שהחזיקו בהן עולי מצרים ולא החזיקו בהם עולי בבל כשהיו, ולא פטרום מן התרומות והמעשרות, כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית. ורבינו הקדוש התיר בית שאן מאותן המקומות שלא החזיקו בהן עולי בבל, והוא נמנה על אשקלון ופטרה מן המעשרות.

כבר כתבנו לעיל שרבנו מציין את הערים אשקלון בדרום ועכו בצפון בתור נקודות קצה שהשטח שביניהן הוא ארץ ישראל לכל הדינים, ומחוצה להן גם לצפון וגם לדרום על שפת הים, יש חילוקי הלכות. ראה בכתוב (שופטים א, יח): 'וַיֵּלֶכְדָּ הַיְהוָה אֶת־עֲזָה וְאֶת־גְּבוּלָהּ וְאֶת־אֲשְׁקֶלֶן וְאֶת־גְּבוּלָהּ וְאֶת־עֶקְרוֹן וְאֶת־גְּבוּלָהּ, נמצא שאשקלון נכבשה על ידי עולי מצרים. ולפיכך הוזקק רבנו הקדוש להתיר את אשקלון, והיינו שאמרו 'נמנה על אשקלון ופטרה מן המעשרות'.

ברור אפוא שהיה על שפת הים שטח רחב הרבה יותר, הכולל את אשקלון ועוד כמה עיירות, הן 'חברותיה', שכולן נקראות על שם אשקלון. דבר זה ידוע גם על פי ההיסטוריונים, שבימי הורדוס היה מעמד מיוחד לאשקלון וסביבותיה, 'עיר חופשית'. עוד זאת, השטח של אשקלון החופשית התפשט דרומה עד אזור 'בתי מרחצאות של אשקלון'¹⁰. צמוד לשטח זה היה עוד שטח עצמאי שכלל את העיר עזה ונקרא אגריפיאס, והוא נמשך עד מקום שמתעקמת שפת הים ממנו ונמשכת בקו ישר פחות או יותר, עד ואדי אל עריש.

H.G.MAY, OXFORD BIBLE ATLAS, 1974, PAGE 87 .10

וזהו שכתב רבנו בהלכה ט: 'אבל עכו - חוצה לארץ, כאשקלון. והן תחומי ארץ ישראל'. והלא לכאורה, כל השטח הזה, גם הוא כלול בדבריו בהלכה ז' מן החוט ולפנים?! אלא שזהו שהדגיש, שהדין על מה שנמצא 'מן החוט ולפנים' מדבר רק באיים שבים, אבל לא בשפת הים עצמה, כי שפת הים עצמה, מאשקלון ודרומה לכיוון עזה, אינה נידונה בתור ארץ ישראל, כי עולי בבל לא כבשו את שפת הים דרומה מאשקלון. אמנם מזרחה, לכיוון אזור אשקלון ודרומה - כבשו (ראה נחמיה יא, כה-כו). ומכל מקום דרומה מנחל מצרים אף עולי מצרים לא קדשו, ודין אזור זה כחוץ לארץ.

ג. היחס בין הלכות תרומות להלכות קידוש החודש

יש מי שהציע לפרש בדעת רבנו על גבולות ארץ ישראל על פי מה שכתב בהלכות קידוש החודש (פי"ח הט"ו-הט"ז); שניתן לחשב את זמן ראיית הירח החדש במדינות השוכנות למערבה או למזרחה של הארץ על פי חשבון זמן הראייה בארץ ישראל: וכל אלו הדברים, בשהיו המדינות שבמערב ושבמזרח מכוונות, כגון שהיו נוטות לצפון העולם משלשים מעלות עד חמש ושלשים מעלות; אבל אם היו נוטות לצפון יתר מזה או פחות - משפטים אחרים יש להן, שהרי אינן מכוונות כנגד ארץ ישראל.

ויש עוד שהקשו, שרבנו סותר את דבריו לעיל שם (פי"א הי"ז): כל דרכי חשבון זה בנויים על עיר ירושלים, ולשאר המקומות הסובבין אותה... ומקום זה הוא נוטה מתחת קו השווה המסבב באמצע העולם כנגד רוח צפונית, בכמו שתיים ושלשים מעלות עד חמש ושלשים ועד תשע ועשרים... ברם, הרואה יראה שאין כוונתו בדבריו אלה להגדיר את גבולותיה של ארץ ישראל, ובוודאי לא לומר שהגבול הצפוני של הארץ הוא במעלה החמש ושלשים דווקא, והגבול הדרומי בשלושים או בעשרים ותשע. אלא רבנו מסביר שבשטח בין המעלות הללו, יש ליישם את החשבון מתי תיראה הלבנה בארץ ישראל ובסביבותיה, חשבון הבנוי על הנחות אסטרונומיות וחשבון בקירוב. ומעבר לגבולות שנקב, גם שם אפשר לחשב מתי תיראה הלבנה, אבל יש לחשב באופן אחר, 'ודברים אלו... אינן אלא להגיד כל משפטי הראייה להגדיל תורה ולהאדירה' (הל' קדוש החודש פי"ח הט"ז).

סיכום להלכה

כל שהוא מדרום לקו ואדי אלעריש ונחל צין עד בסמיכות לדרום ים המלח (כמבואר לעיל) הרי הוא כחוץ לארץ, ופטור מתרומות ומעשרות ושמיטה וכו'. אמנם לגבי אשקלון עצמה, אף שרבי התיר, מכל מקום קשה לשער את השטח הכלול בהיתר, ומקום שכבר נהגו להפריש תרומות ומעשרות - יפרישו; והוא הדין לעניין שמיטה.

